

tünk... Ja, mikor sötét volt és lementünk gyalog, lementünk az első emeletről az étkezőbe, és ott olyan ablakok voltak, rácsuk volt, de felül nyitva volt. Elég nehéz tornamutatványossal az ember fölnyomta magát és akkor így át tudott ugrani. Hát ma már nem tudnám megcsinálni, már sok éve nem tudnám megcsinálni. Pokrócot tettünk – emlékszem – rá. És akkor leléptünk. És a szenzációs eset egyszer megtörtént, hogy el lehetett néha menni, akik nagyon jól tanultak a gimnáziumban... különböző iskolákból voltak ugye gyerekek. A végzős osztályból el lehetett menni az innsbrucki színházba. De hát akkor olyan volt, hogy azért időbe haza kellett jönni. Nem tudom, 11–12-re otthon kellett lenni. És ültünk egyszer... volt egy Gasthaus, és egy ilyen vörös hajú kocsmárosné volt, aki nagyon szeretett bennünket és majdnem ingyen ott sörözgettünk esténként. (nevetés) És kérem, egyszer ott ülünk, buliból pizsamában voltunk és rajtunk volt egy, vagy melegítő, vagy rajtam pl. egy ballonkabát volt. Emlékszem. És ott ülünk négyen és egyszer csak nyílik az ajtó és bejönnek ezek a – hát, mi akkor strébereknek hívtuk, de hát, most már máshogy látnám –, bejön ez a három-négy stréber osztrák és gondolták, hogy olyan merészek vagyunk, bedobunk még egy sört! És kérem szépen, megláttak bennünket. És akkor direkt demonstratív mutattuk, hogy mi pizsamában vagyunk és hát ezek (nevetés közben) úgy megijedtek. És hát mondták, hogy jézus, hát mit csináltok itt? Hát, mi minden este itt ülünk! Ezek úgy megijedtek. Gondolták, hogy ezek az ungarische Teufel, magyar ördögök, ezek mindent megtudtak, úgyhogy ezek egy pillanat alatt leléptek. Lenyomták a sört és leléptek.

A két egykori diák teljesen más habitusú ember, különböző gimnáziumokba jártak, eltérő pályát választottak és nem is ismerik egymást. Mindkettőjük életében fontos szerepet játszik az a fél illetve másfél év, amit az ausztriai magyar iskolákban töltöttek, de az interjú során semelyikük sem mesélt az iskoláról a külső szemlélő számára is megragadó történeteket. Talán az internátusok zárt világa is megnehezíti, hogy a konkrét szereplők ismerete nélkül át tudjuk élni a disszidens gimnazisták fiatalkori élményeit.

Lénárt András

A gimnáziumi történelemtankönyvek tartalmi és szemléleti változásai 1945 és 1962 között

Az 1945 és az 1962 között keletkező gimnáziumi történelemtankönyvek tartalmi és szemléleti változásait nyomon követő, e kérdéskört átfogó igénytel feltáró kutatás, tanulmány napjainkig nem keletkezett.¹

A szocialista „tömb” országaiban – így Magyarországon is – a legfontosabb társadalomtudományi tantárgy a történelem volt. A történelem oktatása pedig központilag ellenőrzött, jóváhagyott tantervek és tankönyvek alapján mehetett csak végbe. Mivel a tankönyvek a rendszer önkifejezésének fontos eszközei lettek, ezért a merev dogmatizmus, sematizmus, ideológiai korlátok, sztereotipizálás, nagyfokú hiányosságok és elhallgatások jellemezték, persze főként az 1950-es évek gimnáziumi történelemtanítását. A tankönyvek mind szakmailag, mind politikai nyitottság szempontjából, csak az 1980-as évek közepétől változhattak, alakulhattak teljes egészükben, de az 1960-as évektől bizonyos fokú módosulás, előrelépés volt érzékelhető a történelemtanításban.

¹ E témáról átfogó jellegű tanulmány nem született, s a rendszerváltozás előtti történelemtanítás objektív jellemzéséről is csak alig akad írás. Ld. bővebben: Miklósi 1996, Dárdai 1996.

„A reményteljes kezdet” (1945–1948)

Az 1945 utáni periódus tankönyvtörténeti szempontból (is) jól indult. Olvasmányos, elbeszélő magyar történetek jelentek meg, melyek neves, fiatal, kezdő tudósok tollából láttak napvilágot (pl.: Kosáry Domokos, Benda Kálmán, Ferenczy Endre). Az új igényeknek próbált meg eleget tenni az ún. ideiglenes tankönyvsorozat, amely nagyon magas szintű, értékes tankönyveket produkált. 1945 előtt, de még az azt követő három évben, a magyar és az egyetemes történelmet külön évfolyamokon tanították, s ezt a rendszert követte az új, provizórikusnak nevezett sorozat is.

Első kötete, melyet Benda Kálmán neve fémjelzett, még az alsóbb gimnáziumi osztályok számára íródott, de mivel a tankönyvsorozat szerves egységet alkotott, ezért ennek bemutatása sem mellőzhető.² E könyv a kezdetektől 1945-ig tekintette át Magyarország történetét, lényegre törő, összegző, objektív módon. A rövidege ellenére igen nagy korszakot foglalt össze a mű, nem mellőzve olyan témaköröket sem, mint például *A Kárpát-medence földrajzi helyzete* (a honfoglalás előtt), vagy *A kereszténység felvétele*. Kultúráról, művelődésről nem sok szó eshetett a könyvben, de a társadalmi folyamatok, változások összegzése több lelkében is helyet kapott, de nem az osztályharc történelmi menetének bemutatásaképpen, hanem az adott korszakot alátámasztva, színesítve. A jelentősebb magyar államférfiakat kiemelte a könyv, Géza fejedelemről és István királyról, mint a „magyar történelem legnagyobb forradalmáiról” szólt, de nagy elismeréssel beszélt Bethlen Gáborról, Kossuth Lajosról és Széchenyi Istvánról is.³ Hibák, nagy tévedések nemigen találhatók a könyvben, bár az igen „szemet szűrő” kijelentés, hogy „Károlyi Mihály miniszterelnök vezetése alatt kikiáltották a Tanácsköztársaságot.”⁴ A könyv még valóban a népi demokratizmus szellemét tükrözte, hiszen sem a Tanácsköztársaságot, sem a Horthy-korszakot nem méltatta, sőt inkább hibáit emelte ki, a későbbiekben felszabadulásként emlegetett eseményt pedig így összegezte: „Miután az orosz hadsereg 1945 tavaszára megtisztította a németektől és Szálasi csapataitól Magyarország területét, s Magyarország, ha nagy áldozatok árán is, de független államként megkezdhette a nagy demokratikus átalakulást.”⁵ E tankönyv – és ez a sorozat többi tagjára is igaz – tényanyagát tekintve érdekesnek mondható, de mindenfajta metodikai apparátust mellőzött. Hiányzott az összefoglalás, a szemléltetés (ábrák, grafikonok, térképek), a kiemelés, a forrásanyag, azaz a tanulást segítő módszerek.

A tankönyvsorozat második példányát Fischer Endre és Ferenczy Endre írta meg, s a *Világtörténelem* II. kötete az őskortól a népvándorlások koráig és Nagy Károly uralkodásának időszakáig jutott el.⁶ A legterjedelmesebb, legrészletesebb a római történelem feldolgozása, de az ókori kultúrák bemutatása (pl.: zsidó) is sokrétű volt. Az őskort csak röviden, az ókor, a későbbi történelemtanításban osztálytársadalomként nevezett formációját

2 Benda Kálmán (1945) *Magyarország története. Az őskortól napjainkig. A polgári iskolák II–IV. és a gimnáziumok III. osztálya számára*. Budapest: Szikra. Ideiglenes történelemtankönyv sorozat I.

3 Benda Kálmán (1945) *Magyarország története. Az őskortól napjainkig. A polgári iskolák II–IV. és a gimnáziumok III. osztálya számára*. Budapest: Szikra. Ideiglenes történelemtankönyv sorozat I., 19. o.

4 Benda Kálmán (1945) *Magyarország története. Az őskortól napjainkig. A polgári iskolák II–IV. és a gimnáziumok III. osztálya számára*. Budapest: Szikra. Ideiglenes történelemtankönyv sorozat I., 129. o.

5 Benda Kálmán (1945) *Magyarország története. Az őskortól napjainkig. A polgári iskolák II–IV. és a gimnáziumok III. osztálya számára*. Budapest: Szikra. Ideiglenes történelemtankönyv sorozat I., 133. o. (A szövegben a kiemelés tőlünk származik.)

6 Ferenczy Endre (1945) *Világtörténelem. Az ókor és középkor Nagy károlyig. A gimnáziumok IV., a liceumok és gazdasági középiskolák I. osztálya számára*. Budapest: Szikra. Ideiglenes történelemtankönyv sorozat II. Fischer Endre (1945) *Világtörténelem. Az ókor és középkor Nagy Károlyig. A gimnáziumok IV., a liceumok és gazdasági középiskolák I. osztálya számára*. Budapest: Szikra. Ideiglenes történelemtankönyv sorozat III.

pedig egyáltalán nem taglalta a könyv. A tankönyv, az előzőhöz hasonlóan szintén objektív tényanyagra épült, s sok, nem feltétlen a történelem körébe tartozó, de helytálló, érdekes megállapítást is tartalmazott, például a görögségről: „A külön dolgozó és gondolkozó északi emberekkel szemben ez a nyilvános, közösségben lefolyó élet rányomja bélyegét a görögség minden életmegnyilvánulásaira, intézményére és alkotásaira.”⁷ Bár helyenként olvashatók a könyvben olyan megfogalmazások, amelyek nem feltétlen az ókor fogalmkörébe tartoznak, nem oda illőek: megtudható, hogy Periklész korában „Az athéni nemzeti érzés... imperialista (nagyhatalmi) célok felé tört” és Róma „A Földközi-tenger keleti medencéjének meghódításáért már tudatos hódítópolitikát folytatott (imperializmus).”⁸

A koraközépkortól a felvilágosult abszolútizmus koráig, tehát a XVIII. sz. elejéig történő egyetemes történeti eseményeket foglalta magába a III. kötet, melyet már Komjáthy Miklós és Makkai László szerzőpáros neve fémjelzett.⁹ A tankönyv a korszak hosszúsága ellenére nemcsak a lényeges eseményeket (Nagy Károlytól egészen Nagy Péterig), hanem a kultúra, a szellemi élet (pl.: szerzetesrendek, humanizmus), a gazdaság főbb jegyeit is taglalta. A cím (*Világtörténelem*) ellenére javarészt Európa történelmével foglalkozott. A hagyományosan előtérbe helyezett Nyugat-Európa történet mellett azonban nagy teret szenteltek a szerzők Kelet-Európa, de még a Skandináv államok kialakulásának is. A tankönyv haszonnal forgatható még napjainkban is, hiszen *Beda Venerabilis*ről, *Torstenonról*, *Francom Marsiliusról*, *Slutar Clausról* napjainkban már csak egyetemi könyvek írnak. A tankönyv tényagát, felépítését tekintve nem kifogásolható, bár azért az a korszak, melyben keletkezett valamelyest rányomta bélyegét. Hiszen a hangzatos szövegek, példának okáért Jézus Krisztus, akinek „ajkáról hangzott el a legtökéletesebb szociális program”, vagy a normannok, akik megalapították „az izlandi demokratikus parasztközársaságot”, inkább az 1945 utáni magyar történelmet, mint a középkort idézték.¹⁰

Szintén egy szerzőpáros készítette el a folytatást.¹¹ Míg az előző *Világtörténelem* a középkort és az Újvilág meghódításától számított újkort foglalta össze, addig a IV. kötet *A francia forradalomtól a második világháború végéig* terjedő eseményeket, azaz a legújabbkori históriát követte nyomon. Csapodi Csaba és Berlász Jenő könyve jellegét tekintve nem tért el a sorozat többi tagjától, de a tárgyalt történelmi idők közelsége, aktualitása, problematikus feldolgozása már különbözött az előzőektől. Ezért az alkotók könyvük *Előszavában* így összegezték saját tankönyvírásuk és történelemszemléletük „ars poeticáját”: „*Harag és kedvezés nélkül* igyekeztünk e könyvben az 1789 utáni világ történetét megírni. Most, hogy a második világháború apokaliptikus vihara végigszágulott felettünk, s Európának majd minden népe temet és romokat takarít, úgy érezzük, különösképpen kötelező a történetírás

7 Fischer Endre (1945) *Világtörténelem. Az ókor és középkor Nagy Károlyig. A gimnáziumok IV., a liceumok és gazdasági középiskolák I. osztálya számára.* Budapest: Szikra. Ideiglenes történelemtankönyv sorozat III., 20. o.

8 Fischer Endre (1945) *Világtörténelem. Az ókor és középkor Nagy Károlyig. A gimnáziumok IV., a liceumok és gazdasági középiskolák I. osztálya számára.* Budapest: Szikra. Ideiglenes történelemtankönyv sorozat III. 42. o., 90. o.

9 Komjáthy Miklós & Makkai László (1945) *Világtörténelem. Nagy Károlytól a francia forradalomig. A gimnáziumok V., a liceumok és gazdasági középiskolák I. osztálya számára.* Budapest: Szikra. Ideiglenes történelemtankönyv sorozat IV.

10 Komjáthy Miklós & Makkai László (1945) *Világtörténelem. Nagy Károlytól a francia forradalomig. A gimnáziumok V., a liceumok és gazdasági középiskolák I. osztálya számára.* Budapest: Szikra. Ideiglenes történelemtankönyv sorozat IV., 5. o., 45. o.

11 Csapodi Csaba & Berlász Jenő (1945) *Világtörténelem. A francia forradalomtól napjainkig. A gimnáziumok VI., a liceumok és gazdasági középiskolák II. osztálya számára.* Budapest: Szikra. Ideiglenes történelemtankönyv sorozat V.

főparancsolata. Ha gyermekeinkben a népek testvériségének tudatát akarjuk meggyökeresíteni, és ilyen módon kívánunk elébe vágni egy újabb katasztrófa kibontakozásának, történetoktatásunkban a legszigorúbb tárgyilagosság elvének kell érvényt szerezni. Meg kell tanítanunk az utánunk jövő nemzedéket, hogy a fény és árnyék minden nép, az egész emberiség történetében együtt jár. Nincsenek hibátlan nemzetek, mi sem vagyunk azok. A mérték, amely szerint a népek cselekvését megítélhetjük, csak az igazság, az emberiség és a szabadság örökérvényű eszményei lehetnek. Előadásunkban megértő szemléletre, s szenvedélymentes szövegezésre törekedtünk.”¹² Talán azóta sem fogalmazták meg a fentebbi elveket, melyeket a hazai történelemtanításban alkalmazni kellett volna (vagy kellene még ma is), de az 1945 után alkotó történészek – ha csak néhány év erejéig –, de megpróbálták ebben a szellemben alkotni. Tette ezt ez a tankönyv is, amely nemcsak a nagyhatalmak (pl. USA, Nagy-Britannia, Franciaország), hanem – hihetetlen igényességgel – Spanyolország, Portugália, Görögország, Norvégia, Dánia, Finnország, Lettország, Svájc, Japán, Kína, valamint a románok, szerbek, szlovákok, horvátok történelmét is megélevenítték a diákok számára. Mindezt olyan módszerrel, amelyet a szerzők az idézett bevezetőben hangsúlyoztak. A művészetek, irodalom, tudomány tárgyalása ugyan kimaradt a tankönyvből, de a gazdaság szemléltetését már több, táblázatos adattal támasztotta alá a könyv. Emellett, az írók apró betűs egységekben, olvasmányos történeteket, illetve forrásokat (pl.: az amerikai Függetlenségi nyilatkozat, a francia Emberi és polgári jogok nyilatkozata) is belefoglaltak művükbe. A legújabbkor története azonban már az új eszmék, ideológiák megjelenését is magával vonta, de a tankönyv az egyes történetfilozófiai kategóriákat, egy-egy felfogásként – nem pedig ítélkezve, vagy példaként állítva –, s egyiket sem kitüntetett módon tárta a tanulók elé. Szó esett tehát Marxról, Engelsről, Kommunista Kiáltványról, de keresztény értékrendről, s a kapitalizmus előnyeiről is: „A felszabadult szellem, az összegyűlt tőke és a szervezett munka még alig kezdte meg csodálatos, teremtő együttműködését. S mégcsak csecsemőkorukat élték a közép-európai nemzetállamok, forrásai roppantmértékű friss erőknél, s politikai támogatói a kapitalizmus nagyszerű távlatokat nyitó, mesés hatalmat ígérő vállalkozásainak.” – írta a könyv.¹³

A sorozat V. kötete már a gimnáziumok VII. osztálya számára (azaz 16–17 éves diákoknak) íródott, Magyarország történelmét dolgozta fel az őskortól a szatmári békéig.¹⁴ Kosáry Domokos nagy igényességgel megírt munkája talán a legvékonyabb a kötetek között, de mégis részletes, érdekfeszítő áttekintését nyújtotta az adott korszaknak. A Dunamedence múltja, az őshazaelméletek bemutatása, a honfoglalás törzseinek ismertetése, a *Hármaskönyv* részletes elemzése, Bethlen Gábor alakjának és Erdély történetében betöltött szerepének kiemelése mind-mind előnyei a tankönyvnek. Az említett példák természetesen csak esetlegesek, s tovább sorolhatók a tankönyv pozitívumai, hiszen nagy hangsúlyt fektetett az egyes korszakok népesedési, nemzetiségi, kulturális, társadalmi viszonyaira. Helyenként, (elvéve ugyan), de forrásértékű idézeteket is olvashatunk, Bölcsh Leótól, Burgio pápai nunciustól, Zrínyi Miklóstól, Bornemissza Pétertől, de István királytól is,

12 Csapodi Csaba & Berlász Jenő (1945) *Világtörténelem. A francia forradalomtól napjainkig. A gimnáziumok VI., a líceumok és gazdasági középiskolák II. osztálya számára.* Budapest: Szikra. Ideiglenes történelemtankönyv sorozat V., 3. o. (A szövegben a kiemelés tőlünk származik.)

13 Csapodi Csaba & Berlász Jenő (1945) *Világtörténelem. A francia forradalomtól napjainkig. A gimnáziumok VI., a líceumok és gazdasági középiskolák II. osztálya számára.* Budapest: Szikra. Ideiglenes történelemtankönyv sorozat V., 95. o.

14 Kosáry Domokos (1945) *Magyarország története. Az őskortól a szatmári békéig. A gimnáziumok VII., a líceumok és gazdasági középiskolák III. o. számára.* Budapest: Szikra. Ideiglenes történelemtankönyv sorozat VI.

amint az idegen népekről szól: „Jóakarattal tápláld és tisztességgel tartsd őket, hogy szívesebben éljenek veled, mint másutt”, hiszen – folytatódik az idézet – „ők fegyvert és ismereteket (arma et documenta) hoznak az országba.”¹⁵ E kis szövegrészletből is kiviláglik, hogy a szerző – történelmi igényességgel –, több esetben is közli az egyes kifejezések latin megfelelőit (pl.: „dei gratia rex”, „decrevimus”, „Admationes”, „supra reformatione regni nostri”, „regnicolae”, „una edamque nobilitas”), ezzel is alátámasztva az egyes korszakok jellegét, de a könyv hitelességét úgyszintén.

Az ideiglenes tankönyvsorozat záródarabján Kosáry Domokos mellett Mérei Gyula neve is feltűnt, hiszen kettejük munkájaként született meg a Magyarország későbbi történetét tárgyaló könyv.¹⁶ Méltó, igényes lezárása volt ez az egész tankönyvsorozatnak, amely úgy tekintette végig hazánk történetét 1711-től 1945-ig, hogy semmiféle aktualizálást nem engedett meg magának. A helyenként idézetekkel tarkított (pl.: *Tűrelmi rendeletről*, Deák Ferencről, vagy Károlyi Mihálytól) taneszköz inkább politika- és eseménytörténeti áttekintés volt, de olyan témákkal, mint például a magyar területeken élő nemzetiségek helyzete, formálódása minden korszakban kiemelten foglalkozott. Nagy pozitívuma volt a könyvnek, hogy nem értékelt, minden időszakról, eseményről a leglényegesebb adatokat közölte (pl.: agrárszocializmus, Tanácsköztársaság, trianoni békeszerződés, Horthy-korszak).

A fentebb elemzett sorozat könyvein kívül, egyéb – főként felekezeti középfokú tanintézmények által – kiadott történelemtankönyvek is napvilágot láttak, igaz csak rövid időre. Ezek általános jellemző jegye természetesen a mérsékelt vallásos, de objektív, érdeklődést felkeltő jelleg, stílus volt. Ilyen volt Varga Zoltán, Iván János és Nádor Jenő különböző témájú tankönyve.¹⁷ Nádor Jenő műve a középkor és az újkor történetét összegezte, s 896-tól tekintette végig teljesen szinkronban, mind az egyetemes, mind a magyar történelem eseményeit.¹⁸ Nemcsak ebben volt egyedülálló, hanem abban is, hogy igen sok olvasmányt, forrást és összefoglalásokat is tartalmazott e rövidke mű. A szövegrészletek sokszínűsége, változatossága méltán felkelthette a diákok érdeklődését, hiszen többek közt olvashattak idézeteket Guibert Nogent *Jeruzsálem bevétele* című művéből, a *Magna Charta* és az *Aranybulla* ellenállási záradékából, Luther Worms-i beszédéből, de a francia udvari életéről is. S e református tankönyv szellemiségét mutatja az a történetírói hozzáállás is, amely a katolikus ellenreformációról képes volt ilyen szenttelen, ítéletalkotás nélküli módon megnyilvánulni: „A reformáció gyors terjedése cselekvésre bírta a katolikus egyház vezetőit. Arra törekedtek, hogy megszüntessék azokat a visszasságokat, melyek a reformációt kiváltották, s megvalósítsák a már száz évvel ezelőtt is szükségesnek elismert reformokat, és arra, hogy a reformáció térhódításait visszaszerezve Európa népeit kato-

15 Kosáry Domokos (1945) *Magyarország története. Az őskortól a szatmári békéig. A gimnáziumok VII., a liceumok és gazdasági középiskolák III. o. számára.* Budapest: Szikra. Ideiglenes történelemtankönyv sorozat VI., 43. o.

16 Kosáry Domokos & Mérei Gyula (1945) *Magyarország története a szatmári békétől napjainkig. A gimnáziumok VIII., a liceumok, gazdasági középiskolák és a tanítóképző intézet IV. osztálya számára.* Budapest: Szikra. Ideiglenes történelemtankönyv sorozat VII.

17 Varga Zoltán (1946) *Magyarország története a szatmári békéig. A gimnáziumok és leánygimnáziumok 7. osztálya számára.* Debrecen: Városi Nyomda.

Varga Zoltán (1946) *Magyarország története 2. A szatmári békétől. A gimnáziumok és leánygimnáziumok 7–8. o. számára.* Debrecen: Városi Nyomda.

18 Nádor Jenő (1946) *A középkor és újkor története 896–1789-ig. A gimnáziumok és leánygimnáziumok 5. osztálya számára.* Debrecen: Városi Nyomda.

likussá tegyék. Egymásután több kiváló pápa igyekezett céltudatos munkával újra erőssé tenni a katolikus egyházat.¹⁹

Iván János műve is felekezeti tankönyvként, a Szent István Társulat kiadványaként jelenhetett meg, de lényegében a tankönyv szemlélete, felépítése nem sokban különbözött a Kosáry – Mérey szerzőpáros művétől.²⁰ Az eltérés pusztán annyiban állt, hogy az Iván-féle könyv többet foglalkozott a barokk korszak vallási életével (s említést tett olyan kifejezésekről, mint *Regnum Marianum*, vagy *Patrona Hungariae*), és kissé talán „megszépítette” a katolikus egyház szerepét a Horthy-korszakban. De a könyv alapvető szemlélete kitűnik a zárószókból is, amely igazából nemcsak a tankönyvíró, hanem egy nemzet lelkiállapotát is tükrözte, 1945-ben: „Az új demokratikus Magyarország újjáépítésének még csak a kezdetén vagyunk, s csak az alapkövet raktuk le. *Dolgozzunk és tanuljunk*, hogy Isten segítségével annyi keserves szenvedés és hősi áldozat után felépítsük a *befelé szabad, kifelé független demokratikus és szociális Magyarországot*, melynek békés otthonában a hon minden polgára emberibb és magyarább életet élhet.”²¹

A fordulat évének hatása a gimnáziumi tankönyvekre (1948–1956)

A „*befelé szabad, kifelé független Magyarország*” – a bizakodás ellenére – nem valósult meg, s ezt tükrözték a történelemtanításban lezajlott változások is. 1948 után – megdöbbentő módon – nem kis-, hanem nagyfokú átalakulások következtek be, mind a történelem tananyagának összetételében, tematikájában, mind az egész történelemtanítás szemléletében. A magyarországi történelemoktatás az „élet tanítómesteréből” a „politika szolgálóleányává” vált. Leginkább persze a tantervek és a tankönyvek tükrözték ezt a lesújtó folyamatot, amely az erőltetett aktualizálásokat, a kommunista egypártrendszert legitimáló történeti tényeket, és a történelmi materializmust állította a középpontba.

Az egyetemes történelem kapcsán elmondható, hogy 1945 után a személyes tettekről a formációk változásaira, az államrend, a társadalom és a gazdaság fejlődésére helyeződött a hangsúly, s a korábbinál kevesebb tényszerű kronologikus elem került be a tananyagba.²² Megjelentek és relatíve nagy teret kaptak viszont új tematikai egységek, például a szláv államok fejlődése, Kína története, a különböző „elnyomott” társadalmi rétegek felkelései és a munkásmozgalom eseményei, szervezetei, programjai, melyek szinte alig voltak jelen az ezt megelőző korszakok történelmi tananyagában. A magyar történelem esetében is a társadalmi formációk alakulásával és a népi elemek harcaival kapcsolatos ismeretek domináltak 1945 után (pl.: Dózsa György története, a Tanácsköztársaság vívmányai). A hazai történelemtanítás ebben az időszakban tehát alapvetően három pillérré épült: a történelem marxista értelmezésére, az osztályharcos szemléletre, illetve a dolgozó nép történetének bemutatására. Átalakult a tananyag felosztása is: I. osztályban az ősközösségről és az ókorról, II. osztályban a feudalizmus koráról, III. évfolyamon a kapitalizmus első két szakaszáról, a negyedikese pedig az imperializmus és szocializmus időszakáról szerezhettek ismereteket a gimnáziumi történelemórákon.

19 Nádor Jenő (1946) *A középkor és újkor története 896–1789-ig. A gimnázium és leánygimnáziumok 5. osztálya számára*. Debrecen: Városi Nyomda., 117. o.

20 Iván János (1947) *Magyarország története a szatmári békétől napjainkig. A katolikus gimnáziumok és leánygimnáziumok 8., a líceumok és leánylíceumok 4. o. számára*. Budapest: Szent István Társulat

21 Iván János (1947) *Magyarország története a szatmári békétől napjainkig. A katolikus gimnáziumok és leánygimnáziumok 8., a líceumok és leánylíceumok 4. o. számára*. Budapest: Szent István Társulat, 117. o. (A szerző kiemelési.)

22 A történelem tananyagának változását – ugyan igen nagyvonalakban – mutatja be Gönczöl Enikő *A történelem tananyagának változásai Magyarországon az elmúlt száz évben* című, 1999-ben megjelent munkája.

Az 1950-ben gimnáziumok számára kiadott *Tanterv* a marxista-leninista koncepció terméke volt, de ennél sokkal megterhelőbb volt, hogy a tanterv erőteljesen aktualizálta is koncepcióját. Már ekkor megjelentek – csírájában ugyan – a tantárgy nevelő jellege, a felületes átpolitizálás, az elsekélyesedés elleni tiltakozások első jelei, de a hatás még elmaradt.²³ Az 1950-es új, országosan egységes gimnáziumi történelemtanterv célkitűzése volt: „...hogy a tanulóifjúságot Népköztársaságunk öntudatos, fegyelmezett állampolgárává, a dolgozó nép hűséges fiává, a szocializmus építőjévé nevelje a közösség, a nép, a haza önzetlen szolgálatának, a munka szeretetének és megbecsülésének, a nemzeti függetlenség, a dolgozók nemzetközi haszna érdekében való önfeláldozásának és bátorságának a szellemében.”²⁴ A tanterv kiadását követően minden középiskolai tanár megkapta az ún. *Módszertani levelet*, melyben a történelemtanítás célja így fogalmazódott meg: „A történelemnek, mint iskolai tantárgynak az a célja – ahogy azt Karcov a történelemtanítás módszeréről írott munkájában megállapítja –, hogy a tanulók részére a történelmi ismeretnek a megkívánt... mennyiségét nyújtsa, hogy kifejlessze bennük a marxista-leninista világnézetet, amely nélkül nem tudnak eligazodni a történelmi eseményekben. A történelem tanítói fejtsék ki a tanulóknak és vezessék rá őket a marxista értelmezésre, hogy kifejlődjék bennük az állampolgári, hazafias érzés, a haza iránti forró szeretet.”²⁵ Azonban az egyoldalúság, a történelemtantárgy monolitikus jellege – a levelet tovább olvasva – szintén szembeötlő, hiszen: „A történelmet, mint a politikai nevelés eszközt, úgy tudjuk valóban jól felhasználni, ha tanításunk gyakorlati eredményét, részint a munkásosztály harcainak eddigi eredményein, részint a most folyó harc szakaszain mutatjuk be. A történelmet akkor tanítjuk pártosan, ha minden alkalmat helyesen használunk fel arra, hogy a Pártnak és a munkásosztálynak a társadalom megváltoztatásáért vívott harcát támogassuk.”²⁶ A harcoss szemlélet, a hazafias nevelés, az érzelmekeltés mellett e módszertani útmutató meghirdette az elnyomók és a kizsákmányolókat elleni *gyűlöletre nevelés* elvét is, amely az 1960-as évekig, de még burkoltan évtizedekig része volt a hazai történetírásnak.

Az 1948 és 1950 között lezajlott „szocialista fordulat” a tankönyvírásban, de a tankönyvkiadás államosításában is egyaránt éreztette hatását. E célból létrehozták a(z) – előbb Nemzeti, majd – Tankönyvkiadó Vállalatot.²⁷ Ilyen körülmények között jelentek meg a későbbi gimnáziumi történelemkönyvek, amelyek az első marxista-leninista szellemiségű tankönyvek lettek hazánkban. A marxista történelemtanítás alapfogalmairól (pl.: társadalom, termelőeszköz, osztálytársadalom, termelőerő stb....) ugyan gondoskodtak ezek a kiadványok, de a metodikai apparátus teljesen háttérbe szorult. Ezekből a tankönyvekből hiányoztak az összefoglalások, képek, kérdések, rajzok, vázlatok, de ez az ideiglenes tankönyvek esetében is hasonlóképpen volt. A korabeli értékelés – ezzel szemben – elégedetten mondhatta, hogy e művek megjelenése „véget vetett a zavaros, „demokratikus” mezbe öltöztetett történelemszemléletnek, melyet a felszabadulás utáni első tankönyvek hirdettek”.²⁸

A marxista történelmi periodizáció nem vetette el az ókor, középkor, újkor fogalmakat – tehát a tananyag felbontása is ezt követte –, de az egyes korszakoknak társadalmi tartalmat

23 Ld. bővebben Szabenyi Péter (1970) *Feladatok – módszerek – eszközök. Visszapillantás a hazai történelemtanítás múltjára*. Budapest: Tankönyvkiadó, 178–185. o.

24 *Tanterv az általános gimnáziumok számára*. 1950, 5. o.

25 *Módszertani levél a történelem tanításához az általános és középiskolák számára*. 1950, 3. o.

26 *Történelem. Módszertani levelek*. 1952, 20. o.

27 Mészáros István (1989) *A tankönyvkiadás története Magyarországon*. Budapest: Tankönyvkiadó, 127–162. o.

28 Bólyai Imréné (1951) Tankönyvbírálat. *Köznevelés*, 12, pp. 541–542,

adott. A tankönyvek Marx, Lenin és Sztálin idézetek sokaságát tartalmazták, a történelmi összefüggések, a világtörténelmi és földrajzi vonatkozások nem kaphattak hangsúlyt.

A marxista tankönyvek első példánya, amely elsős gimnazisták számára készült, az őskor és az ókor (Egyiptom, Mezopotámia, Fönícia, India, Kína, Asszíría, a zsidók, a görögök és a rómaiak) történetét dolgozta fel.²⁹ Az ideiglenes tankönyvnek nevezett kiadvány – amelyet évekig használtak – szerzői Hahn István, Harmatta János, Szabó Árpád és Telegdi Zsigmond voltak. Talán még ez volt az egyetlen olyan könyv, amely mentes volt a egyhangúságtól, de a tárgyalt korszakok történetét pusztán az osztályharcok történetére redukálta. Az egyes osztályok tárgyalásánál érezhető volt a sematizmus, és a túlzott leegyszerűsítés, amely rabszolgák és rabszolgartatók, azaz kizsákmányolók és kizsákmányoltak antagonisztikus ellentétét ismételte, és az ókori államot, mint az osztálynyomás gépezetét jellemezte: „Mindazokat, akik nem tartoztak az uralkodó osztály két legfelsőbb rétegéhez, a rómaiak „hitvány embernek” nevezték... azért, mert munkából éltek, márpedig a munkát az a római társadalom, amelynek egész uralkodó osztálya a rabszolgák kizsákmányolásából élt, nem becsülte.”³⁰ A tankönyv ugyan végigtekintette a legjelentősebb eseményeket, gazdaság- és kultúrtörténeti jelenségeket, s elvélve mindezeket térképekkel is szemléltette, a tananyag aktualizálása azonban nem maradhatott el. A fő ideológusoktól (főként Sztálintól) ugyan mégcsak kevés idézet volt fellelhető a könyvben, de a megfogalmazás tükrözte a korszak történelemtanításának elmaradhatatlan, didaktikus színezetű kellékeit: „Így mindenütt kialakult az osztálytársadalom, az a társadalom, amelyben az emberek már nem egyformák, hanem a gazdagok erőszakosabbak a maguk javára dolgoztatják, kizsákmányolják, elnyomják a lakosság többségét: a dolgozókat. A történelem folyamán a kizsákmányolás és osztálytársadalom különböző formáival fogunk találkozni: az ókori rabszolgartató társadalmat a középkorban felváltja a feudalizmus, az újkorban a kapitalizmus és csak a diadalmas Nagy Októberi Szocialista Forradalom vet véget 1917-ben a föld egyhatodán a kizsákmányoláson alapuló osztálytársadalomnak.”³¹

Az 1951-ben megjelent tankönyv a nyugatrómai birodalom bukásával fejeződött be, míg az egyetemes történelmet feldolgozó második rész a feudalizmus virágkorával kezdődött. Ezt a hiátust csak 1954-ben sikerült betölteni, hiszen akkor készült el az *Egyetemes történelem* első részének kiegészítő fejezete, amely a korai feudalizmust – germán államok, keleti, nyugati szlávok, Bizánc és az arab világ történetét – foglalta össze, vázlatosan.³² Ez a kiegészítés Kulcsár Zsuzsanna és Székely György munkája volt, azé a szerzőpárosé, akik az *Egyetemes történelem* második részének is szellemi alkotói voltak, 1950-ben.³³ A feudalizmus virágkorát és bomlását, valamint a kapitalizmus kialakulását végigtekintő, szintén ideiglenes tankönyvük mind Nyugat-, mind Kelet-Európa, sőt még Dél-Európa főbb államalakulatainak történetét is bemutatta, a 11. századtól a 17. századig. A könyv szakmailag igényes is lehetett volna – még időrendi táblázatot, illetve kultúra- és tudomány-

29 Hahn István & Harmatta János & Szabó Árpád & Telegdi Zsigmond (1951) *Egyetemes történelem I. rész.* Budapest: Tankönyvkiadó. (Ideiglenes tankönyv)

30 Hahn István & Harmatta János & Szabó Árpád & Telegdi Zsigmond (1951) *Egyetemes történelem I. rész.* Budapest: Tankönyvkiadó. (Ideiglenes tankönyv), 116. o.

31 Hahn István & Harmatta János & Szabó Árpád & Telegdi Zsigmond (1951) *Egyetemes történelem I. rész.* Budapest: Tankönyvkiadó. (Ideiglenes tankönyv), 12. o.

32 Kulcsár Zsuzsanna & Székely György (1954) *Egyetemes történelem I. rész. A korai feudalizmus az általános gimnáziumok 1. o. számára.* Budapest: Tankönyvkiadó.

33 Kulcsár Zsuzsanna & Székely György (1950) *Egyetemes történelem II. rész. A középkor. (XI–XVII. sz.) Az általános gimnáziumok 2. o. számára.* Budapest: Tankönyvkiadó. (Ideiglenes tankönyv)

történetet is tartalmazott –, ha nem épültek volna be a kötelező elemek. Nagy hangsúlyt kaptak a könyvben a különböző paraszti-, vagy népi mozgalmak (pl.: *Jacqueri, Wat Tyler, ciompók, Sztjepan Razin* felkelései), illetve az egyház középkorban betöltött szerepének szubjektív megítélése: „Az egyház átvette az eretnekek tanításainak külsőségeit, propagandáját, hogy ezzel kifogja a szelet a vitorlákból... De *mindez csak látszat* volt. E rendek éppoly gonoszak voltak, mint a többi.”, illetve: „... az egyház ma is erősen harcol a haladó tudomány ellen, feleleveníti a régen szertefoszlott dajkamesét. De a marxista-leninista alapon álló tudomány sikerrel veri vissza a reakció támadásait, és élén a Szovjetunió tudományával, minden eddigit felülmúló fejlődést hoz az emberi műveltség történetében.”³⁴ Az aktualizálás és az ideológia más helyütt is megjelent a könyvben, nemcsak a Marx, Engels, Lenin, Sztálin idézetekben, hanem egyes kifejezések használatában is, amelyek a többi tankönyvben is visszatérő toposzok lettek. Példának okáért ilyen volt „az ideológiai támasz”, a „termelőerők fejlődése”, a „papok műveltségi egyeduralma”, a „munkásosztály harcos ünnepe”, a „dolgozó nép” fogalmak többszöri említése, annak ellenére, hogy a könyv témája a középkor volt.

Az 1640-es évektől 1871-ig terjedő eseményeket már Bellér Béla és Hanák Péter munkája volt hivatott a harmadikos gimnazisták elé tárni.³⁵ A tankönyv szellemiségében is azt folytatta, amit a fentebbi kiadványok. Azonban ebben a kötetben már egyre inkább fogytak az évszámok és a konkrétumok, s egyre többször lehetett olvasni a „haladó és reakciós erők harcáról”, az „egyházi reakcióról”, a „kapitalista bérrabszolgaságról”, a „burzsoá köztársaságról”, a „harcos materializmusról” és természetesen a munkásmozgalom kialakulásáról, előzményeiről, harcairól, történetéről. Nemcsak a munkásmozgalmak, hanem az 1848-as forradalmak is kiemelt szerepet kaptak e könyvben. S mindemellett nem maradhatott el a kapitalizmus és a szocializmus vívmányainak összehasonlítása – hidegháborús szellemben. A tankönyv így írt az amerikai Függetlenségi nyilatkozat ismertetése után: „Az Amerikai Egyesült Államok ma a *legreakciósabb állam*. Az amerikai imperialisták tüzzel-vassal elfojtják a demokráciát saját országukban, a tőlük függő gyarmatokon és a csatlós országokban. Új háború tüzcsóvait gyűjtogatják mindenütt, elnyomással és pusztulással fenyegetik a békeszerető demokratikus népeket. Aljas fasiszta tevékenységükkel *lábbal tapossák saját történelmük haladó hagyományait*, elsősorban a 18. századi függetlenségi háború hagyományát. *Annál jobban értékeljük mi, a szocialista országok dolgozói e hagyományokban mindazt, ami az amerikai nép és az egész emberiség haladását szolgálta, a szabadság és demokrácia ügyét előbbrevitte.*”³⁶ A fejedelmi többsében való megnyilvánulás, a szocializmust, a Szovjetuniót és Sztálint „tömjénező” szövegek a könyv más fejezeteiben is elhangzottak: „*A gép a kapitalizmusban nem az emberi munka megkönnyítésének, az ember felszabadításának, hanem a dolgozók kizsákmányolásának és a profit növelésének eszköze lett... A proletárforradalommal felszabadult dolgozó nép az ember szolgálatába állítja a gépet is. A mi szocialista iparunk – ellentétben a kapitalista iparral – nem a dolgozók nyomorba döntése, hanem jóléte alapján született meg és fejlődik. A mi iparunk a tömegek szabadságát, jólétét és békéjét teremti meg, nem pedig a dolgozók durva kizsákmányolását, mint a kapitalista*

34 Kulcsár Zsuzsanna & Székely György (1950) *Egyetemes történelem II. rész. A középkor. (XI–XVII. sz.) Az általános gimnáziumok 2. o. számára.* Budapest: Tankönyvkiadó. (Ideiglenes tankönyv), 25. o., 172. o. (A szerzők kiemelése.)

35 Bellér Béla & Hanák Péter (1951) *Egyetemes történelem III. rész. Újkor. (1642–1871) Az általános gimnáziumok 3. o. számára.* Budapest: Tankönyvkiadó. (Ideiglenes tankönyv)

36 Bellér Béla & Hanák Péter (1951) *Egyetemes történelem III. rész. Újkor. (1642–1871) Az általános gimnáziumok 3. o. számára.* Budapest: Tankönyvkiadó. (Ideiglenes tankönyv), 42. o.

ipar. Ezért erőnket nem kímélve, legjobb tudásunk szerint megfeszített erővel kell dolgoznunk iparunk és mezőgazdaságunk fejlesztésén.”³⁷ Másutt pedig ez olvasható: „Hatalmas történelmi példák, a Szovjetunió honvédő háborúi bizonyítják, hogy a szocialista hadsereg, a zseniális sztálini hadvezetés toronymagasan áll minden imperialista hadsereg felett. Vagy napjaink bizonyossága, a koreai nép hősi honvédő háborúja tanúsítja, hogy a hazáját védő, felszabadult nép forradalmi hadseregével szemben a legerősebbnek hirdetett imperialista hadszervezet is csúfos kudarcot vallott.”³⁸ S hogy ezen megállapításokat a lelkes diák véletlenül se felejtse el, ezért voltak a fentebb is látható kurzívák.

A legkritikusabb pont természetesen a legújabbkor története volt. Az *Egyetemes történelem* IV. részének, Hanák Péter munkájának, az 1871-től 1918-ig terjedő eseményeket kellett volna bemutatnia, de a könyv inkább frázisok, broszúraízű ideologikus szövegek breviáriuma lett.³⁹ A súlypontok a következő eseményeken feküdtek: Párizsi Kommün, a munkásmozgalom, a szocialista Szovjetunió születése, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom dicsőítése és – a könyv szerint – a „rothadó” kapitalizmus bemutatása, hiszen: „Az Egyesült Államok fináncburzsoáziája vált fokozatosan a rothadó, halódó imperializmus legfőbb védelmezőjévé, a forradalmi munkásmozgalom és a nemzeti felszabadító harcok legádázabb ellenségévé.”⁴⁰ A könyv tehát inkább a Szovjetunió, Lenin és Sztálin heroizált története lett, s mindennek alátámasztásaként a mű még ajánlott, nem éppen változatos irodalomjegyzéket is tartalmazott, s javasolta Kononov *Igaz történetek Leninről*, Patyomkin *A diplomácia története*, Burdzsálov *Hogyan győzött a Nagy Októberi Szocialista Forradalom* című műveit.

Az 1918 után történt eseményeket szintén az *Egyetemes történelem* IV. rész címet viselő, de különálló kötetben megjelenő mű prezentálta.⁴¹ A szerző ismét Hanák Péter volt, aki egészen 1950-ig tekintette át a főbb vonulatokat. A főbb vonulatok pedig ugyanazok voltak, mint a fentebbi tankönyvekben, de a hangzatos szövegek, túlzások természetesen itt tetőztek. A „munkásosztály csodálatos önfeláldozásáról”, a „felszabadult dolgozók áldozatkészségéről”, a „szovjet nép hősi harcáról”, „Leninről, a forradalom lángelméjéről”, a „nagyszerű bolsevik partizáncsapatokról”, az „öntudatos dolgozókról”, a „bölcshatalmi vezetésről”, az „élenjáró szocialista iparról”, a „Szovjetunió anyagi jólétéről”, a „trockista-buharinista kémek és kártevők bandájáról”, az „imperialisták fizetett ügynökeiről”, a „Tito-bandáról”, Zoja Koszmozgyemskájáról és Oleg Kosevojról igazán sokat lehetett megtudni a könyvből. De a nemzetközi események, a diplomáciai kapcsolatok, az imperialista tömbországainak objektív bemutatása kifelejtődött a tananyagból, s a szovjet iparosítás, illetve a kirakatperek emberáldozatait és a dolgozó szovjet nép inséges helyzetét is elhallgatta a tankönyv, melyből a negyedik gimnazisták tanulhattak. Természetesen, a hidegháború korszakában az ellenségkép beépítésével sztereotípiákat, előítéletességet is

37 Bellér Béla & Hanák Péter (1951) *Egyetemes történelem* III. rész. *Újkor. (1642–1871) Az általános gimnáziumok 3. o. számára*. Budapest: Tankönyvkiadó. (Ideiglenes tankönyv), 32. o.

38 Bellér Béla & Hanák Péter (1951) *Egyetemes történelem* III. rész. *Újkor. (1642–1871) Az általános gimnáziumok 3. o. számára*. Budapest: Tankönyvkiadó. (Ideiglenes tankönyv), 66. o.

39 Hanák Péter (1950) *Egyetemes történelem* IV. rész. *A legújabb kor története. (1871–1918)*. Budapest: Tankönyvkiadó

40 Hanák Péter (1950) *Egyetemes történelem* IV. rész. *A legújabb kor története. (1871–1918)*. Budapest: Tankönyvkiadó, 93. o.

41 Hanák Péter (1951) *Egyetemes történelem* IV. rész. *A legújabbkor története. (1918–1950)*. Budapest: Tankönyvkiadó (Megjegyzés: A könyvnek 1955-ben megjelent egy rövidített, de lényegében teljesen ugyanazt tartalmazó változata *Egyetemes történelem* V. rész címen.)

sugalltak e tankönyvek.⁴² A legtöbb előítéletet az amerikaiak kapták, akiket a hatalom és megszállás jegyében tüntettek fel. A német nép történelme kapcsán is a negatív ítéletek zöme fogalmazódott meg; a második világháborúban betöltött szerep és felelősség mellett azonban nem szóltak arról, hogy 1945 után Németország nyugati felében demokratikus jogrend, biztonság, nagyfokú fejlettség alakulhatott ki. E tankönyv – úgy tűnt, hogy még a korszakban is kissé „túllőtt a célon” –, hiszen a legtöbb bírálatot ez a könyv kapta, mert a párt ideológiája elszakadni látszott a konkrét anyagtól, igaz azért is, mert többet kellett volna foglalkoznia a szerzőnek a munkásmozgalommal.⁴³

De a történelemoktatás helyzetét nehezítette az is, hogy az egyetemes és a magyar történelem ebben az időszakban külön tankönyvekben jelent meg, míg az első gimnazisták az *Egyetemes történelem* első részét tanulták, a másodikosok már két könyvet vehettek kezükbe. Karácsonyi Béla, *A magyar nép története I.* című műve volt hivatott bemutatni Magyarország történetét az őstársadalom korától 1526-ig. A második és harmadik kötet – melyek ugyanezt a címet viselték – pedig a másodikosok és harmadikosok számára szólt.⁴⁴ A legvaskosabbra természetesen a harmadik rész, Lukács Lajos munkája sikerült, amely 1849-től 1950-ig foglalkozott a magyar történelemmel. Ezen könyvek is a rendszer jegyét hordozták a „parasztság osztályharca”, az „uralkodóosztály frakcióharcai”, a „falusi földközösségek”, a „Habsburg gyarmatosítás”, a „klerikális reakció”, a „Rajk banda felszámolása”, s ezekhez hasonló fogalmak voltak hivatottak alátámasztani az egyes korszakok marxista-leninista értelmezését. A legjobban a három kötet közül, talán a középső, Heckenast Gusztáv és Spira György munkája sikerült, amely valamelyest mellőzte a sallangokat (bár könyvük az 1848/49-es magyar forradalom és szabadságharc Marx és Engels által történő értékelésével zárult), s igazán sok irodalmi idézettel (pl.: Balassitól, Tinóditól, Batsányitól, Berzsenyitől, Vörösmartytól, Aranytól stb...) törte meg az egyhangúságot. A konkrétumok, évszámok, nevek a zárókötetben ritkultak meg leginkább, s a tankönyv is Rákosi Mátyás dicsőítésével zárta le mondanivalóját: „A tartós békéért, a szocializmusért folytatott további küzdelemben a magyar nép magabiztosan halad előre, élén a magyar kommunistákkal, a magyar és nemzetközi mozgalom nagy harcosával, Lenin és Sztálin legjobb magyar tanítványával, Rákosi Mátyással.”⁴⁵ 1955-ben a Lukács Lajos-féle tankönyvet felváltotta Nagy Imréné, Kempelen Imre, Bellér Béla és Incze Miklós azonos címet viselő műve, amely tartalmilag nem sokban különbözött elődjétől.⁴⁶ Ugyanazt a tematikus felosztást követte, ugyanazon vonulatokat emelte ki, s csak a Rákosi, Sztálin idézeteket hagyta el. A szemléltetése is hasonlóképpen egysíkú volt, például csak egyetlen térképet tartalmazott, azt is Magyarország „felszabadításáról”.

42 Závodszy Géza (1996) Sztereotípiák, előítéletek a tankönyvekben. *Módszertani Lapok (Történelem)*, 1–2., pp. 31–34.

43 Bólyai Imréné (1951) Tankönyvbírálat. *Köznevelés*, 12., pp. 541–542

44 Karácsonyi Béla (1951) *A magyar nép története I. rész.* (1526-ig). Budapest: Tankönyvkiadó. (Ideiglenes tankönyv),

Heckenast Gusztáv & Spira György (1950) *A magyar nép története II. rész.* (1526–1849). Budapest: Tankönyvkiadó. (Ideiglenes tankönyv)

Lukács Lajos (1951) *A magyar nép története III. rész.* (1849-től napjainkig). Budapest: Tankönyvkiadó. (Ideiglenes tankönyv)

45 Lukács Lajos (1951) *A magyar nép története III. rész.* (1849-től napjainkig). Budapest: Tankönyvkiadó. (Ideiglenes tankönyv), 298. o.

46 Nagy Imréné & Kempelen Imre & Bellér Béla & Incze Miklós (1955) *A magyar nép története III. r. Az állandós gimnázium IV. o. számára.* (1849–1948). Budapest: Tankönyvkiadó. (Ideiglenes tankönyv)

A gimnáziumi tankönyveknek ebben az időszakban tehát két legfontosabb jellemzője a túlhangsúlyozás és az elhallgatás volt. A Szovjetunió története, a munkásosztály nemzetközi harcának ismertetése és fontosságának tudatosítása, a függetlenségi és gyarmati felszabadító mozgalmak szerepének bemutatása mellett azonban sok „dolog” kimaradt a tananyagból. Nem került szóba a Vörös Hadsereg második világháborús atrocitása, de a kitelepítések tragédiája sem, és homályos közlések fedték a két világháború közti Magyarország történetét is.

A tankönyvek szellemiségén nincsen semmi csodálkozni való, hiszen olyan „kulturpolitika” állt a háttérben, amely a történelemtanítás kapcsán kijelentette: „Hiányzik az igazi érzelmekeltetés, a *gyűlöletre nevelés* az elnyomással, a kizsákmányolással szemben... A materialista világnézet kialakítása nem történhet meg *harc* nélkül, hanem csupán a burzsoá, klerikális, idealista történelemfelfogás maradványai ellen vívott szívós küzdelem során. Igen erőteljesen kell harcolni a történelemórákon a szociáldemokrata, a nacionalista, klerikális ideológia maradványai ellen.”⁴⁷

A tanári módszertani kultúra a mélypontra került. A lényeg a tankönyvek anyagának a „leadása” volt. A történelemtankönyvek csak megtanulandó leckéket és néhány, jól megválogatott forrásszöveget tartalmaztak. Módszertani apparátusuk egyáltalán nem volt. Ekkor vezették be az *Alkotmánytani ismeretek* tanítását, mely az első „szocialista” alkotmányunkat bifláztatta.

Bizonyos fokú változást az 1953. júniusi, illetve az 1954. márciusi párthatározat hozott csak, miután az Oktatásügyi Minisztérium utasítást adott ki a IV. osztályos magyar- és egyetemes történelemtankönyvek átdolgozására. Ez már az 1953/54-es tanévben megtörtént, amikor főként egyetemes történelmi és a munkásmozgalom-történeti részek kihagyásánál csökkentették a IV. osztály tananyagát. *A közoktatás helyzetéről és feladatairól* szóló, 1954-es párthatározat előírta, hogy az „... általános iskolák és az általános gimnáziumok részére állandó jellegű és szervesen felépített tanterveket kell kidolgozni, és fokozatosan bevezetni... Biztosítani kell, hogy hosszú évekre szóló, magas színvonalú tankönyvek kerüljenek kiadásra, mindenekelőtt az alapvető tantárgyakból (magyar, történelem, nyelvnyiségtan, földrajz).”⁴⁸ 1954 után tehát a tartalmi és ideológiai „szőrözések” mellett kissé nagyobb hangsúly helyeződhetett a valós problémákra.

A határozat jóval szélesebb perspektívákat nyitott a történelemtanítás előtt: a haladó hagyományok átfogóbb értelmezése, a nagy történelmi személyiségek kiemelése, a gazdaság-, művelődés- és kultúrtörténet jelentőségének hangsúlyozása arra serkentett, hogy a tanítás túllépjen az eddigi, meglehetősen sematikus kereteken, a múltat sokkal gazdagabban, életszerűbben tárja a tanulók elé. Ennek egyik megnyilvánulása volt például a két neves óorkutató és tankönyvíró (Ferenczy Endre és Hahn István) cikke a *Történelemtanításban*, melyben a modern tudományos kutatásokra, s az ókort bemutató tankönyv egyes részeinek elavultságára (pl.: az Engels-féle periodizációra) hívták fel a figyelmet.⁴⁹ Az elméleti tisztázással párhuzamosan lépések történtek a módszertani koncepció átalakításában is, főként a szemléltetésben és a forrásfeldolgozásban, melynek kapcsán Hanzó Lajos így fogalmazott: „Több országban már a film és a magnetofonszalag alkalmazása teszi változatossá és érzékelhetővé a történelmi múlt nem egy mozzanatát... Történelem-mód-

47 Csatóry Mária (1952) Történelemtanításunk helyzete és feladatai. *Köznevelés*, 22, pp. 682–683.; 23, pp. 707–708.

48 *A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének határozata a közoktatás helyzetéről és feladatairól*. 1954, 97. o.

49 Ferenczy Endre (1955) Kiegészítések az ókori történelmi tankönyvhöz. *Történelemtanítás*, 4–5, pp. 106–112. Hahn István (1955) Megjegyzések az ókori történelmi tankönyvhöz. *Történelemtanítás*, 2–3, pp. 59–63.

szertanunk nagy útvésztoje az az állapot, hogy szaktárgyunk csaknem emlékezeti tudománnyá színtelenedik.”⁵⁰

Az enyhülés éve: új korszak, új tankönyvek (1956–1962)

Az 1956-os forradalom nagy cezúra volt nemzetünk életében, de bukása ellenére hatása érezhető volt és új lehetőségeket hozott, a történelemtanításban is. A történelemtanítás elméleti és gyakorlati előrendülése folyamán dolgozták ki az új gimnáziumi tantervet, 1957/1958-ban. Ez a dokumentum még mindig a marxista-leninista történelem- és társadalomszemlélet megalapozójaként tüntette fel a történelmet, mint tantárgyat, de törvényerőre emelte az elért eredményeket is. Tananyagbeosztásában azonban háttérbe szorult az egyetemes történelem, viszont nagy teret kapott a jelenkor történetének bemutatása. Az új történelemtankönyvekre való igény – nagy viták, bírálatok formájában – már 1956-ban megfogalmazódott, de továbbra is nagy hangsúlyt kapott a szovjet minták követése, az osztályharcos szemlélet fontosságának hangsúlyozása. Bár – főként a 20. század története kapcsán – a korszakban radikálisnak ható vélemény is elhangzott, Bellér Béla tollából: „az volna a javaslatom, hogy ne *ideológiai*, hanem *történeti* szempontú rendszerezést adjon [ti. a könyv], s ugyanúgy tárgyalja, az 1918–1939. közötti időt, a II. vh. küszöbég, *valamennyi* jelentősebb ország, s nem csupán a Szovjetunió történetét.”⁵¹

A gimnáziumi történelemtankönyvekről tartott viták után, az 1957/1958-as tanterv alapján megjelent új gimnáziumi tankönyvek már sokkal rendszeresebbek és módszereesebbek voltak, mint elődeik.⁵² Bár az évek során át felhalmozódott problémák megoldásához, a korszerű elvek érvényre juttatásához a történelemtanítás terén is alapos és átfogó változtatásokra volt szükség. A reformmunkálatok 1959-ben kezdődtek, s ezzel a történelemtanítás új szakaszba lépett: megindulhatott a reform kidolgozásának, megvitatásának, elméleti és gyakorlati megvalósításának folyamata. Ennek egyik jeleként, a Magyar Történelmi Társulat 1959. évi országos vándorgyűlése megfogalmazta a megújulás főbb tartalmi tényezőjét: a világtörténeti látásmódot, a történelem komplex értelmezését, és a tudományos megalapozottságot. Egy olyan új felfogás körvonalazódott tehát, mely magában rejtette a tematikai sémák elvetését is.

A történelemtanítás célkitűzése ugyan még mindig a politika által befolyásolt volt, de a tananyag bizonyos mértékű korrekciója és a módszerek tekintetében is új koncepció bontakozhatott ki. Így kerülhetett előtérbe a történelmi források fontossága, a közép-fokú oktatásban is, s jelenhetett meg Unger Mátyás, a történelem konkrét anyagára, eredeti forrásokra építő *Történelmi forrásfeldolgozó órák a gimnázium III. osztálya számára* című műve.⁵³

A változás eredményeként kiadásra került gimnáziumi tankönyvek tehát már tükrözték a fentebb vázolt nézeteket, újításokat. Hahn István I. osztályosok számára készített könyve (1957) részletes, igényes áttekintését nyújtotta az őskor és az ókor történelmének, szellemi műveltségének, művészetének prezentálása nyomán.⁵⁴ A „külsínyt” tekintve,

50 Hanzó Lajos (1958) Történelmi források középiskolai feldolgozásának kérdéséhez. *Történelemtanítás*, 1, pp. 25–28.

Waczulik Margit (1953) Történelemtanításunk két módszertani problémája. *Köznevelés*, 15, pp. 357–358.

51 Lakatos János (1956) Vitatkozunk – vagy ferdítünk? *Pedagógiai Szemle*, 1–2, pp. 127–142.; 4. pp. 365–373.

Lakatos János (1957) Vitatkozunk – vagy ferdítünk? *Pedagógiai Szemle*, 1, pp. 58–61.

52 Hinora Sándor (1958) Anket a gimnáziumi új történelemtankönyvekről. *Történelemtanítás*, 4, pp. 9–13.

53 Unger Mátyás (1958) *A történelmi forrásfeldolgozó órák a gimnáziumok III. osztálya számára*. Budapest: Tankönyvkiadó.

54 Hahn István (1959) *Történelem az általános gimnázium I. osztálya számára*. Budapest: Tankönyvkiadó.

rögtön szembeötlenek a témába vágó képek, rajzok, táblázatok, térképek, s a könyvet záró időrendi áttekintés. E taneszköz pozitívumai – már a tartalmi részt tekintve – tovább sorolhatók, hiszen az emberi nem kialakulásától kezdve a népvándorlások koráig minden jelentősebb állomás, név, adat, évszám, fogalom felbukkant a könyvben. Mindezt pedig – korlátozott számban ugyan –, de források tették élvezetesebbé: Hammurápi törvénykönyvéből, Hérodosztól, Manu törvényeiből, Lao-ce elmékedéséből, Homérosz Iliászából és Odüsszeiájából, Liviustól, Szolón költeményéből, Diodórosztól, Augustus önéletrajzából olvashatók hosszabb-rövidebb részletek. A forrásokból is kitűnik a tananyag igen széleskörű, szinte mindenre kiterjedő volta, többek között még Pannóniáról, s a későbbi magyar városokról is közölt leckét a tankönyv, s az egyes fejezetek végén összefoglalások segítettek a tanulást. A megfogalmazás, a szemlélet tekintetében sokat javult, elődeihez képest a tankönyv, hiszen az egyetlen Engels idézetén kívül (a vastechnikáról) nem találhatóak felesleges, az ideológiát feltétlen tükröző szövegek.⁵⁵ A könyv negatívuma viszont, hogy az ókor történetét helyenként pusztán – még mindig – az osztálytársadalmak történetére szűkítette a szerző, pl.: „...az átalakulás az addig nagyjából egységes társadalmat osztályokra tagolta: a rabszolgatartó arisztokráciára, a közrendű (szegény) szabadokra és a rabszolgákra”, vagy „Nagyobb eredményekre vezettek az osztályharc fegyveres formái, amelyek során a démosz az arisztokratákkal szemben korlátlan hatalommal rendelkező önkényuralkodókat (tirannoszokat) segített hatalomra...”⁵⁶ – olvasható a könyvben.⁵⁶

A II-os gimnazisták számára készült történelemtankönyvről szintén az eredetiség, az áttekinthetőség és a tudományos megalapozottság volt elmondható.⁵⁷ Makkai László művét ugyan sok bírálat érte, főként terjedelme miatt, holott a könyvben több újdonság is volt. Az újszerűség először is abban állt, hogy egy könyv tárta a tanulók elé mind a magyar (kezdetektől 1526-ig), mind az egyetemes történelmet (koraközépkortól 1640-ig), s igen sok fejezet foglalkozott kultúr-, és technikatörténettel, illetve a Kelet-Közép-Európai népek történelmével. A korszakhatárokból is kitűnhet, hogy a világtörténelemről jóval több leckében szólt, mint a magyarról (227 lap az egyetemes és 78 lap a magyar történelem).

Unger Máttyás III. osztályosok részére készített művéről ugyanazon jellemzők elmondhatók, mint a fentebbiekről (áttekinthető, eredeti, tudományos megalapozottságú, szemléltető), de a könyv modernitása már abban rejlett, hogy a (kihajtható és egyéb) térképek, ábrák mellett olvasmányok, szemelvények is fellelhetők voltak benne.⁵⁸ A könyv az újkor kezdetét, 1640-ben jelölte meg, a világ eseményeit – az angol forradalomtól az 1848-as forradalmakig – követte végig. A magyar történelmet viszont 1526-tól tárgyalta, igen jó forrászövegekkel alátámasztva: Kőszeg ostromáról, Dselazáde Mustafától, Bél Máttyástól, földesúri majorgazdálkodásról, a Bocskai szabadságharcról, Zrínyi Miklóstól, a Rákóczi szabadságharcról, Berzeviczy Gergelytől, Széchenyi Istvántól, Wesselényi Miklóstól, Kölcsey Ferencről, Táncsics Mihálytól. A magyar történelemmel kapcsolatos idézetek sorát – s a tankönyvet is – ugyan egy Marx és Engels szöveg zárta, mégis elmondható a kiválóított részek sokrétűsége, színessége, amely egyben az anyag felépítését is szemlélteti. Az egyetemes történelem tárgyalása kapcsán még jobban érzékelhetők voltak az 1950-es, 1960-as kultúrpolitikai elvárások, hiszen az 1789-től 1848-ig terjedő tananyagot felölelő rész inkább a munkásmozgalom, és a szocialista nézetek története – Marx és Engels idézetek-

55 Hahn István (1959) *Történelem az általános gimnázium I. osztálya számára*. Budapest: Tankönyvkiadó., 25. o.

56 Hahn István (1959) *Történelem az általános gimnázium I. osztálya számára*. Budapest: Tankönyvkiadó., 10., 47. o.

57 Makkai László (1957) *Történelem az általános gimnázium II. osztálya számára*. Budapest: Tankönyvkiadó

58 Unger Máttyás (1957) *Történelem az általános gimnázium III. osztálya számára*. Budapest: Tankönyvkiadó

kel –, mintsem a világ eseményeit bemutató fejezet volt. A hangsúlyok tehát egyes leckék kapcsán (pl.: *Magyarország osztrák gyarmat*) más-más elemre helyeződtek, mint az ideiglenes tankönyvsorozat (1945–1948), de az 1948 utáni történelemtankönyvekhez képest is, de összességében elmondható, hogy egy korszerű tankönyv született ebben az időszakban.

Az új- és legújabbkor története is új, de ideiglenesnek nevezett tankönyv formájában tárult a negyedik gimnazisták elé. Szamuely Tibor, Kis Aladár és Urbán Aladár műve 1848-tól 1950-ig tárgyalta a korszak eseményeit, nemzetközi viszonyait.⁵⁹ A sematizmust, egyhangúságot ugyan nem mindenütt sikerült még elkerülni, de a könyvből már kimaradtak a Marx, Engels, Sztálin idézetek, azonban továbbra is a Szovjetunió története hangsúlyosabb volt, mint a többi európai nagyhatalom, illetve az USA története. A könyvben még mindig központi szerepet kapott a nemzetközi munkásmozgalom, Kína és a gyarmati felszabadító mozgalmak, de a személyi kultuszt, s a korábban heroizált sztálini rendszert már elítélte a mű: „A személyi kultusz legkárosabb következményei a szocialista törvényesség súlyos megsértései voltak. A csálhatatlanság atmoszférájában meglazult a párt ellenőrzése a belbiztonsági szervek felett, amelyek az állam legfontosabb védekezési eszközeit képezik a proletárdiktatúra ellenségeivel szemben.”⁶⁰

Ezen ideiglenes tankönyv helyébe lépett 1960-ban Szamuely Tibor és Ránki György IV.-esek számára szóló történelemtankönyve, amely mind a magyar, mind az egyetemes történelmet összefoglalta, 1848-tól.⁶¹ Az egyetemes történelmen belül a súlypontok ugyanott voltak, mint az előző tankönyv esetében, a magyar történelmen belül pedig a Tanácsköztársaság és az 1945 utáni történelem kapott nagyobb terepet. A Horthy-korszaknak természetesen csak az árnyoldalait emelte ki a tankönyv, s a mű kifejezései is sokban hasonlítottak az 1950-es évek elejének tankönyveire. Továbbra is a „kapitalista kizsákmányolás”, az „uralkodó osztály terrorjának fokozódása”, az „osztályelnyomás”, a „tömegek égbekiáltó nyomora”, az „osztályharcon alapuló forradalmi elmélet”, a „munka hősei” toposzok, s a Szovjetunió, mint a „béke élenjáró követe” jelenhetett meg a diákok tudatában. Nagy időszakot kellett tehát e könyvnek áttekinteni, s az összefoglalások, időrendi táblázatok helyenként segíthették a tanulást, sok megtörtént esemény nem úgy és nem indokoltan került e műbe sem.

Az 1962-es új tantervi munkálatok már a nagyobb fokú változtatás jegyében zajlottak, s a történelemtanításban a tények megtanulása mellett a történelmi korszakok megelevenítése, a törvényszerűségek felismeretése is lényeges célkitűzés lett. Az 1962-ben kiadott új tanterv utasítása kimondta: „A gimnáziumi történelemtanítás feladata, hogy konkrét tananyag alapján bemutassa és az alapvető törvényszerűségek feltárása útján megértesse azt a történelmi folyamatot, amely az egyetemes és a magyarországi fejlődés főbb lépcsőfokain keresztül szükségszerűen vezetett el a jelenkorhoz és utat mutat a kommunista jövőbe.”⁶² Tehát míg a módszerekben már a teljes feloldódás volt érezhető, addig a történelemtanítás célkitűzése továbbra is kommunista szellemiségű maradt.

Kovács Emőke

59 Szamuely Tibor & Kis Aladár & Urbán Aladár (1957) *Történelem a gimnáziumok IV. osztálya számára*. Budapest: Tankönyvkiadó. (Ideiglenes tankönyv)

60 Szamuely Tibor & Kis Aladár & Urbán Aladár (1957) *Történelem a gimnáziumok IV. osztálya számára*. Budapest: Tankönyvkiadó. (Ideiglenes tankönyv)

61 Szamuely Tibor & Ránki György (1960) *Történelem az általános gimnáziumok IV. osztálya számára*. Budapest: Tankönyvkiadó

62 *Tanterv és utasítás a gimnáziumok számára*. 1962, 23. o.